

Archiwum Państwowe, Lwów

TARAS BARABASH

*Особливості цифрових позначень у письмі міських канцелярій
Руського воєводства XVI ст. (на матеріалах Центрального
державного історичного архіву України, м. Львів)*

Specyfika cyfrowej numeracji w dokumentach kancelarii miejskich
województwa ruskiego w XVI w. (na podstawie materiałów
Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego we Lwowie)

Відповідно до поширених у науці визначень, письмом є система взаємної комунікації людей при допомозі умовно визначених, графічно оформлених візуальних знаків¹. Цифри є особливим видом писемних знаків, що застосовуються в системах письма поряд з логографічними, складовими та буквенно-звуковими знаками², і відповідно, потребують окремих, комплексних досліджень.

З огляду на змістовий дуалізм цифри, як знака математичного і знака писемного, її специфіка піддається дослідженню як істориками математики, так і істориками письма, палеографами і т.п.³. Дослідження історії цифр почалися із другої половини XIX століття і спочатку мали більше математичний, ніж палеографічний характер. З 1856 року в Лейпцигу (Німеччина) почав виходити журнал *Zeitschrift für Mathematik und Physik* («Журнал математики та фізики»), що мав історичну секцію. Час від часу в журналі з'являлись статті, присвячені історії цифр як математичного поняття. В 1859 році його

¹ Б. И. Гель, *Опыт изучения письма*, М. 1982, с. 23; В. Истрин, *Развитие письма*, М. 1961, С. 9–26.

² В. Истрин, *Развитие письма...*, с. 319.

³ Е. Ружицький, *Цифри латинського письма 14–18 ст.: на матеріалах ЦДІА УРСР у Львові // Історичні джерела та їх використання*, Київ 1971, Вип. 6, с. 145–153.

редактором став М. Кантор⁴, відомий німецький вчений, автор кількох томів «Лекцій з історії математики»⁵ (1880–1908 рр.), де є огляд генези цифрових систем. Згодом розпочались дослідження особливостей цифр власне як складових письма, європейського регіону в цілому (праці Г. Хілла⁶, Г. Вейсборна⁷) та окремих європейських країн: Німеччини (А. Гюмер⁸) та Франції (Л. Джордан⁹). Багато палеографів уклали хронологічні таблиці графічних видозмін римських та арабських цифр. Такі таблиці є у працях М. Пру¹⁰, В. Ваттенбаха¹¹, В. Семковича¹², Ч. Лоукотки¹³, В. Істріна¹⁴, Я. Словінського¹⁵ та ін. Та найбільше у цій галузі попрацював італійський фахівець з історії скорочень у письмі А. Капеллі, що додатком до свого словника зробив таблиці еволюції римських та арабських цифр протягом XII–XVIII століття в Європі¹⁶. Однією з останніх праць на сьогоднішній день, присвячених історії цифр, є монографія Г. Іфрана¹⁷.

На основі наведених досліджень можна подати короткий нарис розвитку цифрових систем латинського письма Європи, з подальшим переходом до аналізу особливостей цифр в окремих регіонах. З початку середньовіччя математичні обрахунки та інші записи, пов'язані із числами, записуються у європейських канцеляріях римськими цифрами. Арабські цифри з'явилися в Європі в кінці X століття і вперше почали вживатись в Іспанії¹⁸, з кінця 1140-х рр. у Франції, в XIII столітті в Італії¹⁹. Крім вжитку у трактатах математики, геометрії, астрономії, вони використовувались для фоліації та пагінації

⁴ М. Кантор, *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 86 томах*, Т. 14 (27): *Калака–Кардам–СпБ*, 1895, 4, 480 с.

⁵ М. Cantor, *Vorlesungen über Geschichte der Mathematik*, V. 1–4, Leipzig 1880–1908.

⁶ G. F. Hill, *The Development of Arabic Numerals in Europe*, Oxford, 1915.

⁷ H. Weissenborn, *Zur Geschichte der Einführung der jetzigen Ziffern in Europa durch Gerbert*, Berlin 1892.

⁸ A. Huemer, *Zur Einführung des indisch-arabischen Zahlensystems in Frankreich und Deutschland*, Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien, Bd. 55, 1904.

⁹ L. Jordan, *Materialien zur Geschichte der arabischen Zahlzeichen in Frankreich*, Archiv für Kulturgeschichte Bd. 1905.

¹⁰ M. Prou, *Manuel de paléographie latine et française du VIe au XVIIe siècle*, Paris 1892, p. 164.

¹¹ W. Wattenbach, *Anleitung zur lateinischen palaeographie*, Leipzig 1886, p. 43.

¹² W. Semkowicz, *Paleografia łacińska*, Kraków 2002, s. 438.

¹³ Ч. Лоукотка, *Развитие письма*, М. 1950, с. 303.

¹⁴ В. Истрин, *Развитие письма*, М. 1961, с. 331.

¹⁵ J. Słowiński, *Rozwój pisma łacińskiego w Polsce XVI–XVIII wieku*, Lublin 1992, s. 154.

¹⁶ A. Cappelli, *Lexicon Abbreviaturarum. Wörterbuch lateinischer und italienischer Abkürzungen*, Leipzig 1901, s. 430–443.

¹⁷ G. Ifran, *Storia universale dei numeri*, Milano 1983.

¹⁸ F. Steffens, *Paléographie latine*, Paris 1910, p. XXXIX.

¹⁹ *Ibid.*, p. XXXIX–XL.

книг²⁰. Ширше їх використання в XI–XIII столітті обмежувалось мінливістю графіки, римські цифри були тут стабільнішими та уніфікованішими. Більш-менш усталились принципи написання арабських тільки в кінці XV століття, і вигляд наблизився до сучасного²¹.

З XIV століття побутує паралельне вживання арабських та римських систем, або змішане²². Частіше використання арабських цифр в часи раннього гуманізму пов'язане із застосуванням їх в письмі, яке витворювали самі гуманісти. Франческо Петрарка в своїх рукописах 1340–1360-х рр. одним із перших представників ренесансної інтелігенції користувався власне арабськими цифрами²³.

В Польщі застосування арабських цифр поширюється на рубежі XIV–XV століття²⁴. Спочатку їх записують у датаційних формулах документів та вписів актових книг. З другої половини XV століття у фінансово-торговельній документації Кракова, Познаня, інших польських міст майже не зустрічається римська цифрова система. Арабська система стає практичнішою для ділових обрахунків на письмі наявністю в ній нуля²⁵. Взірці арабських цифр протягом XI–XIII століття піддавались частим змінам, та набули певних шаблонних форм завдяки друкованому шрифту Гутенберга. Я. Словінський, порівнюючи графічні особливості цифр, вживаних в готичному письмі XIV століття, постготичному курсиві XV століття та гуманістичному XVI століття (тип італіка), стверджує, що модуль, вага, корпус, дукт цифр за вказаний період майже не змінювались. Для своєї таблиці цифр він опрацював люстраційні акти та рахункові книги Кракова, Познаня, Торуня і Любліна²⁶. Винятком стала цифра 4, що втратила на початку XVI століття свою петлисту форму²⁷. І лише гуманістична бастарда кінця XVI–XVII століття внесла більші зміни у графічні форми цифр²⁸. Пояснити таку спадкоємність писарської практики можна, на нашу думку, існування в Польщі готико-гуманістичного письма. Тому й зміна пізньоготичного письма гуманістичним трансформувала в основному буквенне письмо.

²⁰ A. Chassant, *Paléographie des chartes et des manuscrits du XIe au XVIIe siècles*, Paris 1885, p. 20.

²¹ F. Lasala, *Compendio di storia della scrittura latina. Paleografia latina*, Rome 2010, p. 85, див. також: E. Thompson, *An introduction to Greek and Latin palaeography*, Oxford 1912, p. 92.

²² B. Bischoff, *Latin Palaeography. Antiquity and the Middle Ages*, Cambridge 1990, p. 177.

²³ Н. Лихачев, «Гуманістическое письмо» и автографы гуманистов, рукопись, коллационированная Анжело Полициано, Известия АН СССР, № 9, 1926 г., с. 794.

²⁴ A. Gieysztor, *Zarys dziejów pisma łacińskiego*, Warszawa 1973, s. 156.

²⁵ J. Słowiński, *Rozwój pisma łacińskiego...*, s. 152.

²⁶ *Ibid.*, s. 154.

²⁷ *Ibid.*, s. 154.

²⁸ *Ibid.*, s. 155.

Звісно, у палеографічних дослідженнях, де аналізується письмо певного регіону і часу, так чи інакше приділяється увага цифрам, але в меншій мірі, ніж буквам, з огляду, на те, що досліджуються в першу чергу дипломатичні акти, а не фінансово-рахункові. Цілком виразно така тенденція простежується у дослідженнях, що стосуються письма міських канцелярій Руського воєводства Польської Корони. Саме тут із середини XIV ст., внаслідок діяльності Львівської міської канцелярії, окреслилась самотня «українська провінція» латинського готичного письма²⁹, і звідси латинське письмо поширилось по Україні.

Першим на особливості вживання цифр (арабських і римських) у Львові вказав у 1964 році Ярослав Кісь, досліджуючи специфіку датування документів західноукраїнського регіону XIV–XVIII століття³⁰. У 1971 році вийшла перша і поки що єдина стаття, повністю присвячена особливостям цифрових позначень у Львові XVI–XVIII століття (автор Едвард Ружицький)³¹. В 2006 році Микола Ільків-Свидницький провів аналіз цифрової системи письма фінансових книг магістрату Львова першої половини XVI ст. Було вказано, що саме вони дають найбільший цифровий палеографічний матеріал з-поміж інших видів книг³². Та дана стаття була результатом магістерських студій науковця, що стосувались загальних палеографічних особливостей книг. У своїй кандидатській дисертації³³, аналогічно, поряд з аналізом специфіки брахиграфії і скорочень, він розглянув цифри готичного письма Львова кінця XIV-першої половини XVI століття.

На досліджених українських теренах перше вживання арабських цифр фіксується в книзі прибутків та видатків Львова за 1404–1414 рр. Апробація спорадична, домінують римські цифри. Поряд з римськими арабські цифри починають виступати в датах з другої половини XV століття. Декретом короля Сигізмунда I у Львові в 1519 році заснована комісія міського господарства (лонгерія). Вже після цього міські писарі фактично повністю перейшли на арабську систему³⁴. У порівнянні із збірками цифр в записках земських та гродських судів центральних польських міст цифри вписів по Руському

²⁹ М. Ільків-Свидницький, *Готичне письмо у канцелярії Львівського магістрату кінця XIV – першої половини XVI ст.*, Автореф. дис... канд.іст. наук: 07.00.06 – Львів 2009, с. 15.

³⁰ Я. Кісь, *Хронологія письмових пам'яток західноукраїнського регіону XIV–XVIII століття, Історичні джерела та їх використання*, Київ 1964, Вип. 1, с. 218–225.

³¹ Е. Ружицький, *Цифри латинського письма XIV–XVIII ст.: на матеріалах ЦДІА УРСР у Львові, Історичні джерела та їх використання*, Київ 1971, Вип. 6, с. 145–153.

³² М. Ільків-Свидницький, *Пізньоготичне фінансове письмо у канцелярії львівського магістрату у першій половині 16 століття (на матеріалах ЦДІА України у Львові), Записки НТШ. Т.СCLII. Секція спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін*, Львів 2006, с. 29–51.

³³ М. Ільків-Свидницький, *Готичне письмо у канцелярії Львівського магістрату кінця XIV – першої половини XVI ст.*: Дис... канд.іст. наук: 07.00.06, Львів 2009.

³⁴ Е. Ружицький, *Цифри латинського письма 14–18 ст...*, с. 149–150.

воєводства, досліджені Е. Ружицьким, мають свої стилістичні особливості, є поліформними (представлені у кількох графічних варіантах), більш курсивними та недбалими у виконанні. Це ілюструє загальнопольську тенденцію погіршення якості письма «згори донизу»: від діловодства королівської канцелярії і канцелярії великих королівських міст до земських, гродських судів повітових міст і сільських урядів³⁵. Серед ряду чинників, що впливали на це, була компетентність писарів, фінансова забезпеченість, важливість документів, відповідно стан якості паперу і чорнила, потреба в інституті писаря і регіональна освіта, відсоток писемності³⁶.

Таким чином, при часткових дослідженнях письма міських книг Львова, залишились недослідженими цифри у письмі канцелярій інших міст Руського воєводства. Принагідно зазначимо, що абсолютна більшість міських книг регіону збереглась із XVI ст. Для заповнення цієї історіографічної лакуни було досліджено фрагменти актових книг війтівського уряду м. Бабичі (1525, 1551, 1589 рр.)³⁷, фрагментів книга уряду ради м. Тереховлі (1563, 1566–1571, 1573–1580 рр.)³⁸, книгу уряду ради м. Дрогобича (1543–1563 рр.)³⁹, книг війта, ради і лави м. Броди за 1588–1601 рр.⁴⁰, та м. Яслиська за 1544–1594⁴¹. В першу чергу до уваги брались річні дати, в яких цифри фігурували найчастіше, менше зустрічається записів, пов'язаних із лічильно-рахунковими операціями, сумами грошей і т.п. Зібрані зразки подано у табличній формі (дод. 1). Для порівняльного аналізу графіки і морфології цифр залучено таблиці, наведені у дослідженнях А. Капеллі (дод. 2), В. Істріна (дод. 3), Е. Ружицького (дод. 4), Я. Словінського (дод. 5), М. Пру (дод. 6), В. Семковича (дод. 7), М. Ільківа-Свидницького (дод. 8). Для Руського воєводства, як і для Польщі в цілому, найавторитетнішою школою був Краківський університет; зразки письма, якого навчали там, поширювались по країні випускниками університету, писарями різних міських установ (зокрема королівської і краківської міської канцелярії)⁴². Для перевірки впливу останнь-

³⁵ J. Słowiński, *Rozwój pisma łacińskiego...*, s. 28–29.

³⁶ Щодо особливостей залежності якості письма від освіти та масштабів писемності населення у регіонах Польської Корони див. нещодавнє дослідження Бартошевич Агнешки: A. Bartoszewicz, *Piśmienność mieszczńska na późnośredniowiecznym Mazowszu. Problemy i perspektywy badawcze*, Rocznik Mazowiecki 2010, nr 22, s. 9–26.

³⁷ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України, м. Львів), ф. 21 (магістрат м. Бабичі), оп. 1, спр. 5.

³⁸ ЦДІА України, м. Львів, ф. 47 (магістрат м. Тереховлі), оп. 1, спр. 1.

³⁹ ЦДІА України, м. Львів, ф. 29 (магістрат м. Дрогобича), оп. 1, спр. 6.

⁴⁰ ЦДІА України, м. Львів, ф. 24 (магістрат м. Броди), оп. 1, спр. 1.

⁴¹ ЦДІА України, м. Львів, ф. 50 (магістрат м. Яслиська), оп. 1, спр. 1.

⁴² Ільків-Свидницький М. Палеографічні таблиці у фондовій збірці князів Любомирських (ЦДІА України у Львові), Дрогобицький краєзнавчий збірник, Дрогобич 2008, Вип. XI–XII,

ої на письмо досліджуваних нами канцелярій використано книгу прийнять до міського права Кракова 1493–1555 рр.⁴³

XVI століття це особливий період в історії європейського письма⁴⁴, пов'язаний своєю специфікою із поширення друкованих видань та економічним піднесенням регіону. Саме тоді готичне письмо поступово втрачає панівні позиції, йому на зміну приходять гуманістичне⁴⁵. Звужується сфера застосування рукописного книжного письма, а письмо канцелярій завдяки зростаючим діловим потребам стає щораз більше курсивним. Писарі орієнтуються на те, щоби якомога швидше писати документ. Разом з тим збільшується кількість стилів письма, щораз помітнішими стають індивідуальні графічні особливості. Майже усталеного характеру набуває регіональність письма і чітко окреслюються його відмінності на рівні писарських шкіл окремих держав⁴⁶. З'являються каліграфічні трактати, що формують канони гуманістичного курсиву. Та у підручниках із каліграфії увага не приділялась цифрам, об'єктом в основному виступала графіка, пропорції букв. Італійський каліграфі Л. Аріггі у трактаті «La Operina» (1522 р.), Дж. Гальєнте у «Lo presente libro insegna la vera arte delo eccellente» (1530 р.) використовують ще римські цифри, і не дають рекомендації про характер їх написання⁴⁷. Не дає порад щодо «доброго писання» цифр і С. Ягодинський, автор широкого вживаного в Польщі підручника письма «Каліграфія»⁴⁸. Чи не вперше заходить про це мова у трактаті Д. Шибінського про мистецтво письма, виданому у Варшаві у 1781 році⁴⁹. Автор вказує, які пальці руки при триманні пера і його обертанні слід використовувати для написання тієї чи іншої цифри⁵⁰. Тому цифри при відсутності каліграфічних взірців або не змінювались, або

с. 434; М. Ільків-Свидницький, *Готико-гуманістичне письмо і проблема гуманістичної реформи письма у канцелярії львівського магістрату XVI- початку XVII століття*, Наукові зошити історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка, Львів 2006, Вип. 1, Ч. 1, с. 51.

⁴³ Archiwum Państwowe w Krakowie, z. 29/33 (Akta miasta Krakowa), sygn. 1422 (księga przycięć do prawa miejskiego krakowskiego, 1493–1555 r.)

⁴⁴ Т. Таценко, *Палеографія німецьких документів XVI в., Вспомогательные исторические дисциплины*, Т. 11, Ленінград 1979, с. 286.

⁴⁵ В. Малов, *Развитие французского письма XVI–XVIII вв. по каллиграфическим источникам*, Средние века, Вып. 27, М. 1965, с. 158.

⁴⁶ Т. Таценко, *Палеографія німецьких документів XVI в. ...*, с. 287.

⁴⁷ L. Arrighi, *La operina di Ludouico Vicentino, da imparare di scriuere littera cancellarescha*, Roma 1522; G. Tagliente, *Lo presente libro insegna la vera arte delo eccellente scriuere de diuerse varie sorti de litere*, Vinegia 1530.

⁴⁸ S. Jagodyński, *Kalligraphia abo cancellaria. Ma w sobie discours, epigrammata, reguły do-brego pisania*, Kraków 1695.

⁴⁹ J. Czernecki, *Najdawniejsze wzory pisma polskiego i polskie podręczniki do nauki kaligrafii*, Lwów 1902, s. 11.

⁵⁰ D. Szybiński, *Sztuka pisania w trzech rozdziałach, wyięta z Encyklopedyi i pożytecznemi przydatkami pomnożona*, Warszawa 1781.

набували нових креативних форм, або запозичувались/копіювались канцелярjями одна в іншій.

Якщо вести мову про палеографію цифр міських книг Руського воєводства XVI століття, то тут вживалась виключно арабська система, лише одного разу писарем Яслиськ річна дата була записана римськими цифрами. Одиниця в написанні в цілому мала право нахилену форму, із чергування волосних і потовщених складових графеми. Потовщені в основному форми практикуються до 1560-х років, з другої половини і до кінця XVI століття переважають волосні. Майже повсюди зустрічаються нижні і верхні плавні округлення коротких вертикалей, що є графічним корпусом одиниці. Так само виводяться цифри в кінці XV–XVI у книзі прийнять до міського права Кракова⁵¹. Форма із нижнім заокругленням походить із канонів постотичного курсиву (див. дод. 5). Проста похила, подекуди майже діагональна форма без округлень поширюється в другій половині XVI ст. Одиниця із таким дуктом є певною мірою оригінальним витвором писарів, оскільки не зустрічається серед взірців залучених цифрових таблиць.

Двійка графічною основою в більшості випадків має z-видну форму, із модифікаціями складових елементів. Модифікації проходять кілька стадій: витягнуті горизонтальні прямі (Дрогобич, 1552 рік), потовщені вкорочені, виведені плавно (Дрогобич, 1562 рік), редуковані та округлі (Яслиська, 1570-і), верхня частина у формі незавершеного трикутника або півовалу, що примикає до нижньої горизонтальної прямої (Броди, 1590-і)⁵². Як пише К. Гурський, двійка зберігала гострокутні форми до другої половини XVI століття, і тільки під бароковим впливом вони змінились на округлі⁵³. Словінський доводить цю межу до останньої чверті 16 століття⁵⁴.

Трійка теж представлена різноманіттям форм. Могла писатись як рівно, так і з правостороннім нахилом. У расцькій книзі Дрогобича зустрічають ще потовщені готико-гуманістичні форми, де верхній півовал перетворений у пряму, виведений у вигляді сплющеної підкови, або діагональної короткої прямої із округленням. У письмі книг Бродів, Теремовлі, Яслиськ дукт цифр неоднаковий, різниця у графіці верхнього півовалу від видовженого округлого завершення до вкороченого. Нетиповим є написання цифри писарем із Яслиськ у 1553 році, під впливом курсивності письма трійка отримала

⁵¹ Archiwum Państwowe w Krakowie, z. 29/33 (Akta miasta Krakowa), sygn. 1422 (księga przyjęć do prawa miejskiego krakowskiego, 1493–1555 r.)

⁵² Форма із півовалом, згідно таблиці Істріна, вперше зустрічається бл. 1442 року, дещо змінена (взірець із таблиці Львова) у 1572–1582 р. у реєстрі тижневих видатків міської каси Львова.

⁵³ K. Górski, *Neografia gotycka. Podręcznik pisma neogotyckiego XVI–XX w.*, Torun 1960, s. 2.

⁵⁴ J. Słowiński, *Rozwój pisma łacińskiego...*, s. 155.

втягнутий нижній півовал, більш розвинений, ніж верхній. В цілому морфологія взірців є доволі оригінальною, особливо на фоні майже незмінної регуляризованої графіки трійки в Польщі (див. дод. 5).

Графіки четвірки представлена менш вираженим поліформізмом, у верхній частині прямокутний трикутник, висота якого продовжується прямою до лінії рядка (нижня частина), а основа трикутника або сягає корпусу прямої, або переходить його по центру і продовжується вправо. Останній варіант ліг в основу друкованого взірця цифри у виданнях XVI століття⁵⁵. Верхні, трикутні частини деколи пишуться під кутом, скошено. Типові такі форми, як видно із таблиць Ільківа-Свидницького, для письма фінансових книг Львова другої половини XVI століття. У письмі книги Бродів 1590-х років четвірка часто пишеться із незначним правим нижнім округленням прямої, що продовжує верхню частину. Таке написання зустрічається в обраній для порівняння книзі у 1540-х роках.

Для графіки п'ятірки в письмі книг всіх аналізованих міст часто характерне діагональне перетворення верхньої горизонтальної прямої. Створюється враження, що верхня частина графеми тягнеться вгору. За рахунок цього редукується нижній півовал. Цифри із схожою графікою фіксуються у книзі прийнять до міського права Кракова ще в кінці XV ст.⁵⁶ Корпус і модуль цифри виходить трохи звуженим (що типово для письма Дрогобича 1540–1550-х рр.). При звуженні цифра п'ять отримує вигляд витягнутої літери *s*. Схожу цифру наводить А. Капеллі у своїй таблиці цифр із XV століття⁵⁷. Інша типова графічна ситуація із графемою, коли вона наближається до сучасного прописного вигляду. Верхня горизонталь пряма, деколи плавна, з незначним округленням на кінці, і тоді нижній овал більш розвинений. Цікавою є форма п'ятірки у письмі Бродів на початку 1590-х років, де верхня частина виведена у формі дуги, що змикається із розвиненим півовалом. В цілому, зібрані форми цифри є доволі самобутні, не схожими на табличні варіанти, в першу чергу відсутністю короткої сполучної вертикалі між верхньою горизонталлю та нижнім півовалом, як у сучасній правописній формі. Схожі взірці використовували писарі Львівської міської канцелярії в першій половині XVI століття при записі дат⁵⁸.

⁵⁵ Див.: А. Gwagnin, *Sarmatiae Europaeae description, quae Regnum Poloniae, Lithuaniam, Samogitiam, Russiam, Musquiam, Prussiam, Pomeraniam Liunioniam, et Moschuiam Tartariaeque partem complectitur Alexandri Gwagnini Veronensis, Eguitis aurati peditunque praefecti Diecentia conscriptae. Typi Matthiae Wirzbietae*, 1578.

⁵⁶ Archiwum Państwowe w Krakowie, z. 29/33 (Akta miasta Krakowa), sygn. 1422 (księga przyjeżdż do prawa miejskiego krakowskiego, 1493–1555 r.)

⁵⁷ А. Сappelli, *Lexicon abbreviaturarum*, Leipzig 1901, p. 441.

⁵⁸ М. Ільків-Свидницький, *Пізньоготичне фінансове письмо у канцелярії львівського магістрату у першій половині 16 століття (на матеріалах ЦДА України у Львові)*, Записки НТШ. Т. ССІІ. Секція спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, Львів 2006, с. 40.

Графічні форми шістки у Бабичах, Дрогобичі та Броди були схожими: нижня частина овальна (у Бродах деколи розімкнута), верхня частина у вигляді розвиненого півовалу. У Теревовлі в 1560-х рр. верхня частина була менш розвиненою, траплялись каплевидні завершення на кінці, півовал тяжів до квадратних пропорцій. Розвинені, розмашисті півовали цифра набула під впливом канцелярески та бастарди⁵⁹. В загальному спостерігається схожість із взірцями у фінансовому письмі Львова другої половини XVI ст. В Яслиських на початку 1550-х років зустрічається атипова форма, випродукована писарською фантазією, де овал у верхній частині спрямований не вправо, а вліво.

Цифра сім представлена двома основними групами графем: 1) наблизений до сучасного варіанту написання, верхня частина — коротка горизонталь, виведена прямо чи скошена, нижня частина — вертикальна пряма, різної довжини, виведена під різними кутами; 2) верхня частина виведена під гострим кутом, опущена вниз, до лінії рядка, нижня пряма частина трансформується у майже зімкнутий, потовщений півовал. Генетично дукт другої групи походить ще з форм XIV–XV століття⁶⁰, першої з XVI століття. Ці дві групи вживаються по всьому досліджуваному регіоні в один і той же час. Хоча, якщо брати в чисельному аспекті застосування, то більша частота використання на письмі графем першої групи. Схожі взірці цифри зустрічаються серед зразків, зібраних Ружицьким, Словінським, Капеллі. Зразок сімки із потовщеною верхньою горизонталлю та волосною вертикаллю також увійшов у друковані видання XVI століття⁶¹.

Графічна структура вісімки теж була відображена в двох групах, в поєднанні двох овалів та трансформації їх в еліпси та півеліпси. Злиття овалів при написанні вісімки фіксується в письмі книг Дрогобича та Теревовлі, еліпсів та пів еліпсів в письмі книг Бабичів та Бродів. Специфічною на цьому фоні виглядає написання вісімки із розімкнутим верхнім овалом в книгах Яслиськ в кінці 1580-х років. Схожу графему для XVI століття подає у своїх таблицях А. Капеллі⁶², і фіксує в 1519-1530 рр. Ільків-Свидницький⁶³

Дев'ятка була представлена у досить однорідних формах, з незначними змінами дукту. Овали у верхній лівій частині були більш і менш розвиненими, траплялись випадки переходу в півеліпс⁶⁴. Розвинені, розмашисті півова-

⁵⁹ J. Słowiński, *Rozwój pisma łacińskiego...*, s. 155.

⁶⁰ W. Semkowicz, *Paleografia łacińska*, s. 438.

⁶¹ Див, наприклад: Roterodamus Erazmum. *Apothegnatum ex optimis utrius que linquae scriptoribus per. Des Erasmus Rorerdamum collectorum, libri octo. Coloniae, excudebat Martinus Gymni eus, Anno 1547.*

⁶² A. Cappelli, *Lexicon abbreviaturarum*, Leipzig 1901, p. 442.

⁶³ М. Ільків-Свидницький, *Пізньоготичне фінансове письмо...*, с. 42.

⁶⁴ Так само виводяться цифри в кінці XV – на початку XVI ст. у книзі прийнять до

ли ця цифра, як і шістка, набула під впливом канцелярески та бастарди⁶⁵. Півовальні нижні частини розвинені і вкорочені, найбільш розвинений варіант, довжиною в 2 сантиметри, вивів у кінці 1580-х писар із Яслиськ.

І графіка нуля зводилась до типового у XVI–XVII столітті виведення овалів (письмо книг Дрогобича та Теревовлі), або ж витягнення їх до форми еліпсів, з виразним правобічним ухилом (Бродів).

У написанні багатьох цифр виразно проявився і певний індивідуально-стилевий підхід, що спричинилось до різноманіття форм і появи нетипових, не загальнопоширених в текстах книг. Наприклад, у 1546 році писар із Дрогобича вжив у написанні року крапку над корпусом одиниці⁶⁶. Одиначний тут випадок був частою практикою писарів львівських гродських і земських судів, за спостереженнями Е. Ружицького⁶⁷. У 1561 році було відтворено одиницю на взірць її римського відповідника, із короткими двобічними прямими уверх та вниз корпусної вертикалі (засічками, якщо використовувати шрифтову термінологію)⁶⁸. Найбільш нетипова форма написання цифри зустрічається при оформленні обкладинки, виведенні річної дати (1542 р.) *f*. «Роздвоєння палички» (термін Е. Ружицького), поява зліва знизу незначного округлення фіксується вперше у львівських актах в середині XVII століття⁶⁹. В книзі Дрогобича, як бачимо, на століття раніше, і зі скісною прямою, що перетинає корпус цифри. Певний консерватизм проявив також інший писар, вивівши у 1553 році трійку із витягнутою формою, що продовжується типовим тогочасним завершенням п'ятірки *5*⁷⁰. Такий взірць входить у писарську практику ще у XV столітті, як свідчать таблиці цифр М. Пру, А. Капеллі, Е. Ружицького. Із схожим дуктом такий варіант цифри вживається у згаданій книзі прийняті до міського права Кракова у 1539 році. При написанні річної дати в 1556 році цифра шість отримала похилу, діагонально скошену і потовщену модифікацію півовалу *6*⁷¹. Такий елемент в дукті теж був відомий міським писарям Кракова, застосовувався ними при написанні цифри в 1540-х роках. Річну дату у 1585 році писар із Теревовлі, що вів свої записи постготичним канцелярським курсивом, виконав римськими цифрами⁷². Маємо підтвердження тези Словінського про тяглість практики цього

міського права Кракова – Archiwum Państwowe w Krakowie, Z. 29/33 (Akta miasta Krakowa), sygn. 1422 (księga przyjęć do prawa miejskiego krakowskiego, 1493–1555 r.).

⁶⁵ J. Słowiński, *Rozwój pisma łacińskiego...*, s. 155.

⁶⁶ ЦДІА України, м. Львів, ф. 29 (магістрат м. Дрогобича), оп. 1, спр. 6, с. 28.

⁶⁷ Е. Ружицький, *Цифри латинського письма...*, с. 150.

⁶⁸ ЦДІА України, м. Львів, ф. 29 (магістрат м. Дрогобича), оп. 1, спр. 6, с. 205.

⁶⁹ Е. Ружицький, *Цифри латинського письма...*, с. 150.

⁷⁰ ЦДІА України, м. Львів, ф. 29 (магістрат м. Дрогобича), оп. 1, спр. 6, с. 135.

⁷¹ *Ibid.*, с. 169.

⁷² ЦДІА України, м. Львів, ф. 47 (магістрат м. Теревовлі), оп. 1, спр. 1, арк. 81.

типу письма серед польських канцелярій малих міст і сіл до середини XVII століття⁷³ і приклад писарського консерватизму. На нашу думку, застосування римських цифр, коли в регіоні Руського воєводства майже завершився процес їх апробації, свідчило не тільки про певний естетичний смак писаря, а й перебувало у зв'язку із використанням постготичного курсиву. Саме цей тип письма був модернізацією готичного курсиву і, хоч вживався із арабськими цифрами, що переважали в часи Ренесансу, міг нагадати писарю про середньовічну римську систему цифр. Аналогічною є ситуація із написанням четвірки у петлистій формі, яка вживається писарем Ясницьк у 1544 році у його готико-гуманістичному письмі⁷⁴ **℞**. Це певною мірою теж архаїчна форма (відома з XII століття), яка в цілому в Польській Короні перестала вживатись у XVI столітті⁷⁵, львівських судових книгах у 1530-х роках⁷⁶. Хоч таку її форму ще можна знайти у письмі сільських писарів Руського воєводства ще у 1570-х рр.⁷⁷

Переходячи до висновків, варто зосередити увагу на таких аспектах:

При написанні цифр у книгах міських канцелярій Руського воєводства XVI століття використовувалась арабська система;

Для письма цифр було притаманне різноманіття графічних форм загалом та в межах окремих канцелярій зокрема;

Дукт цифр (пізньоготичний, готико-гуманістичний і гуманістичний) походив із відповідних типів письма, що вживались писарями в документах;

За стилем письма можна виокремити типові для європейського регіону синхронного періоду цифри, (наприклад, **7,0**) і взірці, де присутні локальні писарські особливості (деякі форми **1, 3, 6, 5**);

У написанні багатьох цифр виразно проявився писарський консерватизм і тяглість, використовувались форми, що перестали вживатись 20-50 років тому назад у Польщі та інших країнах;

Краківська і львівська міські канцелярії справляли вплив на письмо цифр повітових міських канцелярій Руського воєводства XVI століття, з огляду на: а) схожість дукту і графіки цифрових позначень у порівнюваних регіонах, б) ранішу апробацію схожих зразків у Кракові та Львові.

⁷³ J. Słowiński, *Rozwój pisma łacińskiego...*, s. 51.

⁷⁴ ЦДІА України, м. Львів, ф. 50 (магістрат м. Ясильська), оп. 1, спр. 1, с. 5.

⁷⁵ J. Słowiński, *Rozwój pisma łacińskiego...*, s. 154.

⁷⁶ Е. Ружицький, *Цифри латинського письма XIV–XVIII ст...*, с. 151.

⁷⁷ *Ibidem*.

Цифри латинського письма міських канцелярій Руського воєводства XVI ст. (дод. 1)

Цифра	Бабичі	Дрогобич	Яслиська	Теребовля	Броди
1	1	11	111	1111	11
2		222	22		22
3		33	33	33	33
4		4	44	4	4
5	5	5555	55	55	5555
6	6	6	6	66	6
7	7	7	777	777	77
8	8	8	8	8	88
9	9	999	9	9	9
0		0		0	00

Еволюція графіки арабських цифр (X–XVIII ст.) (за А. Капеллі⁷⁸) (дод. 2)

Цифра	Століття									
	X ст.	XI ст.	XII ст.	XIII ст.	XIV ст.	XV ст.	XVI ст.	XVII ст.	XVIII ст.	
1			1.1	1	1.1		1	1	1	
2			2	7.2	2.7	2.2.2	2	2.2	2	
3			3.3	3	3.3	3.3.3	3	3	3	
4	4	4		4.4	4.4	4.4.4	4	4	4	
5			5.4	5	5.4	5.2.4	5	5	5	
6			6	6	6.6	6	6	6	6	
7			7	7	7.7	7	7	7	7	
8			8	8	8.8	8.8	8	8	8	
9			9	9	9.9	9.9	9	9	9	
0						0		0	0	

⁷⁸ A. Cappelli, *Lexicon Abbreviatarum. Wörterbuch lateinischer und italienischer Abkürzungen*, Leipzig 1901, p. 438–443.

Загальна еволюція графіки арабських цифр (XII ст.–1480 р.) (за В. Істриним⁷⁹) (дод. 3)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	0
XII в.	1	22	3	4	5,5	6	7	8	9	0
Около 1294г.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	0
Около 1360г.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	0
Около 1442г.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	0
Около 1480г.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	0

Взірці графічних форм цифр судових книг Львова XIV – XVIII ст. (за Е.Ружицьким⁸⁰) (дод. 4)

Цифра	Графічні форми
1	111118
2	22222
3	333333
4	44444444
5	555557755
6	666
7	777777
8	88
9	999
0	0

⁷⁹ В. Истрин, *Развитие письма*, М. 1961, с. 331.

⁸⁰ Е. Ружицький, *Цифри латинського письма XIV–XVIII ст.: на матеріалах ЦДА УРСР у Львові, Історичні джерела та їх використання*, Київ 1971, Вип. 6, с. 148.

Еволюція графіки цифр у Польщі XVI–XVIII ст. (за Я. Словінським⁸¹) (дод. 5)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	0
Kursywa gotycka	1	2	3	4	5	6	7	8	9	0
Kursywa półgotycka	1	2	3	4	5	6	7	8	9q	0
Italika	1	2	3	4	5	6	7	8	9	0
Kursywa właskie	1	2	3	4	5	6	7	8s	9	0
Kursywa francuska	1	2	3	4	5	6	7	8s	9	0

Еволюція графіки цифр у середньовічній Європі XII – XV ст. (за М.Пру⁸²) (дод.6)

	xii ^e siècle.	xiii ^e siècle.	xiv ^e siècle.	xv ^e siècle.
1.	1	1	1	1
2.	2	2	2	2
3.	3	3	3	3
4.	4	4	4	4
5.	5	5	5	5
6.	6	6	6	6
7.	7	7	7	7
8.	8	8	8	8
9.	9	9	9	9
0.	0	0	0	0

⁸¹ J. Słowiński, *Rozwój pisma łacińskiego...*, s. 154.

⁸² M. Prou, *Manuel de paléographie latine et française...*, p. 164.

Еволюція графіки арабських цифр від західноарабського губару до застосування в Європі в XVI ст. (за В. Семковічем⁸³) (дод. 7)

	Gubār	XII w.	XIII w.	XIV w.	XV w.	XVI w.
1	1	1	1	1	1	1
2	2	2	2	2	2	2
3	3	3	3	3	3	3
4	4	4	4	4	4	4
5	5	5	5	5	5	5
6	6	6	6	6	6	6
7	7	7	7	7	7	7
8	8	8	8	8	8	8
9	9	9	9	9	9	9
0		0	0	0	0	0

⁸³ W. Semkowicz, *Paleografia łacińska*, s. 438.

Цифри у письмі реєстрів тижневих видатків міської каси Львова (1519-11582 рр.) (за М. Ільковим⁸⁴) (дод. 8)

Цифра	1519–1530	1549–1557	1565–1572	1572–1582
1				
2				
3				
4				
5				
6				
7				
8				
9				
0				

⁸⁴ М. Ільків, *Письмо фінансових книг міста Львова XVI ст. (на матеріалах Центрального державного історичного архіву України у Львові)*, Магістерська робота, Л., ЛНУ ім. І. Франка, 2004.

SUMMARY

Peculiarities of Figures in Writings of City Secretariat of Rus Voivodeship
in the 16th Century

(based on the documents of Central State Historical Archives of Ukraine, Lviv)

Distinctive “Ukrainian province” of Latin Gothic writing had been formed since the middle of the 14th century in Rus Voivodeship as a result of Lviv City Secretariat’s activity and from here the Latin scripts spread all over Ukraine. Writing figures in secretariats of other cities of Rus Voivodeship has not been studied, while writing of books of Lviv secretariat was studied partly. The vast majority of city secretariat books have preserved from the 16th century. To fill in this historiographical gap the following were studied: selections of act books of Voit Government from Babich; books of Drohobych, Yaslyska, Terebovlia, Sambor City Councils; Council, court, Voit books from Brody.

Arabic system was mainly used when writing figures. Several times the date of the year was written in Roman numerals by officials while writing texts of royal privileges. The variety of graphic forms of writing figures was typical not only in general but also in particular secretariats. The ways of writing figures (late Gothic, Gothic Humanistic and Humanistic) came from the corresponding types of writing used by officials in the documents. Figures typical of the European region of synchronous period can be determined (e.g. 7,0) as well as examples where local features are present (some forms of figures 1, 3, 6, 5). Conservatism and stretching of writing figures were definitely used; forms typical of western and central parts of Poland and other countries 20-50 years ago were used. Krakow and Lviv City Councils influenced writing figures in regional secretariats of Rus Voivodeship of the 16th century because of: a) similarity of types of writings and graphics of figures in the regions compared in the research, b) examples studied before in Krakow and in Lviv.